Danmarks eneste springladeorgel: Mesing Kirkes orgel (bygget o. 1886) og dets historie fra 1951 til omkring 1998

af Steen Ekelund og André Palsgård

Indledning

Pibebanken i hestestalden til Schackenborg Slot blev opsagt pr. 1. maj 2016. Tidligere rummede stalden også et orgelmagasin. Det eneste tilbageværende kirkeorgel reddede vi fra destruktion i foråret 2016.

Orgelbygger Frederik Nielsen, Aarhus

Mesing Kirkes orgel blev bygget af orgelbygger Frederik Nielsen. Han overtog J.A. Demants orgelfabrik i Aarhus i 1878 og var aktiv indtil sin død i 1903. Sønnen Emil Nielsen førte firmaet videre, indtil han gik konkurs i 1906. Orgelbygger A.C. Zachariasen, der netop var vendt hjem fra valsen, etablerede sig i 1906 i de selvsamme lokaler hos enkefru Frederik Nielsen i Sct. Pauls Gade og overtog noget af Emil Nielsens konkursbo.

Frederik Nielsen nåede at bygge talrige orgler. Langt de fleste var små orgler med ét manual med få stemmer og intet pedalklaviatur. De fleste orgler var bygget på klassisk vis som sløjfeladeorgler. Af og til tillod han sig at lave forsøg med mekanikken i orglerne. Mesingorglet repræsenterer et sådant forsøg, idet vindladen er en springlade. Orglet indeholdt også – foruden den konventionelle bælg – en meget speciel bælgmaskine, som jeg har valgt at kalde en stopbælg, skønt jeg egentlig ikke forstår dens funktion.

Hestestalden til Schackenborg Slot, Møgeltønder. Plastoverdækningen skulle beskytte mod beskydninger med ekskrementer fra en ugle, der havde sit yndlingssted på hanebjælken lige over orglet. Facadepiberne lå oven på bælgen. Fotos, hvor intet andet er anført: André Palsgård.

Langt inde i båsen fandt vi en våd papkasse med smådele til registraturen og nogle af de vinklede kondukter til facadepiberne. Orgelhusets facadedele lå i adskilt tilstand. Desuden to stokke med vinkler og abstrakter – alt sammen gennemfugtigt.

Mesingorglets historie

Ejere

Ifølge *Danmarks Kirker* (1988-1989) har Mesingorglet haft en fortid i "Tisted" Frimurerloge. Frimurerordenen har ikke ved en forespørgsel i 2016 kunnet verificere disse oplysninger eller tilføje oplysninger. Orglet stod i Mesing Kirke ved Skanderborg fra 1951. Det blev leveret brugt af orgelbygger A.C. Zachariasen. Da vi arbejdede med at restaurere orglet, fandt vi vindkanaler tætnet med pålimet avispapir fra 1886. Det er derfor sandsynligt, at orglet blev færdigbygget i 1886 eller kort efter. Det blev restaureret af Jydsk Orgelbyggeri i 1988. Det blev nedtaget o. 1998 af Marcussen & Søn og flyttet til Danmarks Orgelmagasiner, hestestalden til Schackenborg Slot. Firmaet skal have ros for, at der blev sørget for omhyggelig tillukning med malertape af alle huller med relation til registraturens ventiler.

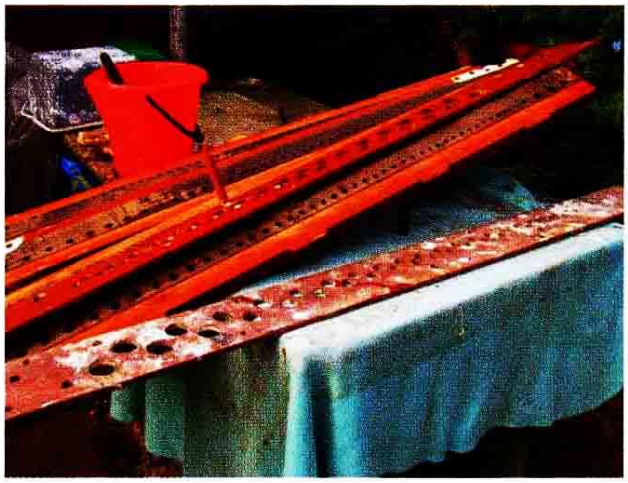

Vindladens fire pibestokke har møbelpap på undersiden. Her bliver pibestokke, pibebrædder og pibestøtter vasket første gang.

Disposition

Springladeorgel med ét manual (C-c^3) med 4 st.:
Fugara 8 Fod (C-H er dækkede træpiber fælles med Gedact 8 Fod)
Gedact 8 Fod
Principal 4 Fod
Flóite 4 Fod
Bevaret pumpepedal for organisten.

Springlade

Mesingorglets registratur har ikke fire sløjfer, men 4 × 49 små ventiler. En ventil består af en lodret stillet, rund messingplade med vandret akse af messingtråd med gevind. Messingtrådene er skruet ind i en længdegående træstok, der er monteret bag hver af pibestokkene. Trækkes et register, vil alle 49 ventilplader blive trykket ind i åben stilling. Da træstokkene er fjederbelastede, vil et løft på registerknappen medføre, at den springer tilbage – deraf navnet springlade.

Øverst ses registertræk med hak på undersiden i hvileposition. Nederst ses registertrækket til Principal 4 Fod trukket og fastlåst i hak.

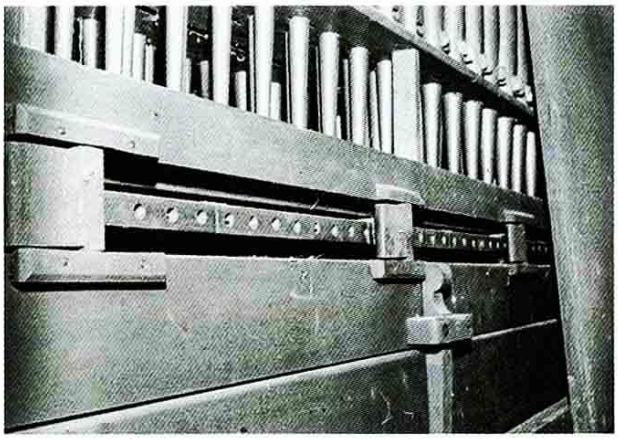

Nærbillede af Mesingorglet set bagfra. Under pibestokken ses en vandret træstok tilhørende Fugara 8 Fod. I de 49 huller er messingtråde til de 49 ventiler skruet ind. Man ser tre af de fem hængslede klodser. Når klodserne bevæger sig indefter, trykker de alle 49 ventiler ind i åben stilling. Foto: Annelise Olesen 1974.

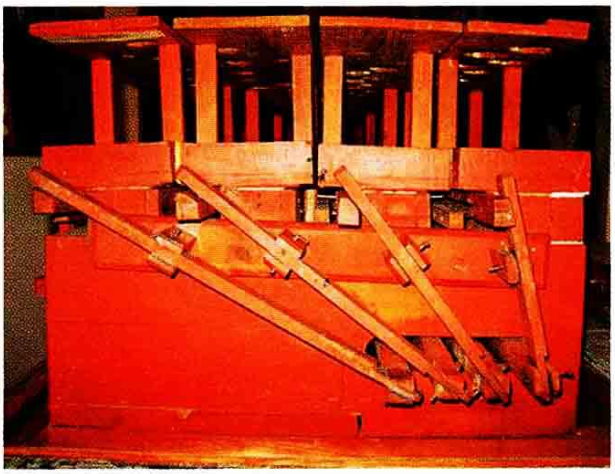

Registraturens fire vipper, der er anbragt ved venstre gavl. Vippens nedre ende trækkes indad, når registret aktiveres. Vippens øvre ende er forbundet med en vandret, rød stok, der ved aktivering trækkes udad og får de fire små træklodser til at rotere.

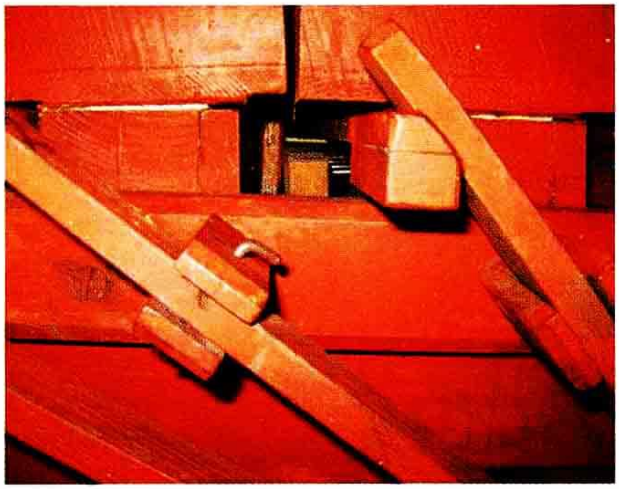

T.v. er registertrækket i højre side af billedet i hvileposition og stokken med de 49 stikkere i hvilestilling. T.h. er registertrækket aktiveret og trækker den røde stok udad, så de fire egetræsklodser roterer og presser stokken med de 49 stikkere ind, så ventilerne åbner.

Pladeventilerne arbejder vandret. Billedet viser fløjtens vindlade set ovenfra. Pibestokken er afmonteret. I midten af billedet ses en ventilplade skruet løs. Ventilpladens akse skal blot skrues ind i træstokken. Justeringen foregår ved at skrue den lidt ind eller ud. Tætningsmaterialet på fundamentet under pibestokken er filt.

Fløjtens dækbræt (på forsiden af vindladen) er delvist fjernet. De cirkelrunde åbninger til de små ventiler er dækket af pålimet papir. Ventilen består af en cirkelrund skive af messing. Den lægger an imod en ring af skind.

Ventilkammeret. Spunslågen er fjernet. Man ser ventilerne, der har nyere belægning med filt og blødt kunststof. Der ses en stor muserede.

Mesingorglets traktur er bygget på konventionel måde med 49 ventiler i et ventilkammer med spunslukke, der kan åbnes fra bagsiden.

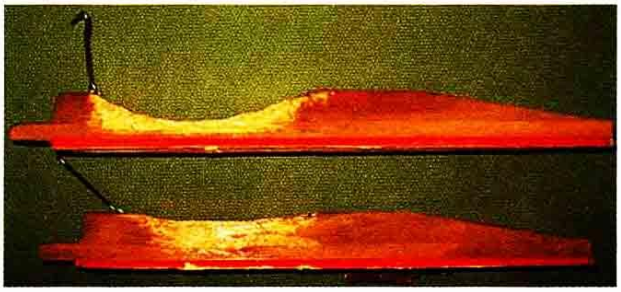

Der er gnavet i ventilen til Cis og Dis og noget af holdelisten til fjedrene. Defekte dele saves væk og der luses frisk træ på. Ventilernes anlægsside slibes ren og forsynes med nyt filt og skind.

Orgelhuset

Orgelhuset består af en underdel, der er sammensinket og ikke kan adskilles (dog kan spillebordskonsollen skrues af), en mellemdel og en top (i ét stykke).

Orgelhusets mellemdel er adskilt i mange dele: fire korintiske søjler og to delvis defekte sidefelter, der fungerer som rammer, der hver har plads til fire spillende principaler. Deres hjørner indgår i gavlene. Midt i fronten findes en ramme med 12 pibeattrapper af træ.

Hver gavl består af et bageste hjørne, der tappes ned i underdelen, et lodret bræt i midten og fyldinger af tyndt, massivt træ, der er lagt ind i udfræsninger.

Fyldingerne er krumme og revnede som følge af fugteksponering. Bagsiden har fire uoriginale låger af tykt finér.
Toppen består af en forside og to sider, der bagtil er stabiliseret med et påsømmet, uoriginalt bræt. Siderne er skråt savet af bagtil – formentlig pga. pladsmangel i Mesing Kirke.

Orgelhusets samlede mål er 102,5 cm dybt (inkl. spillebord), 245 cm højt og 206,5 cm bredt (incl. 9,5 cm gesims foroven).

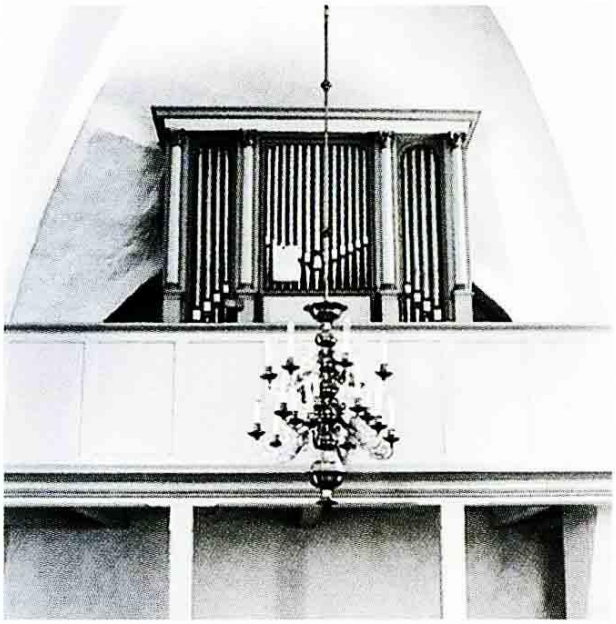

Mesing Kirkes orgel.
Foto: Annelise Olesen 1974.

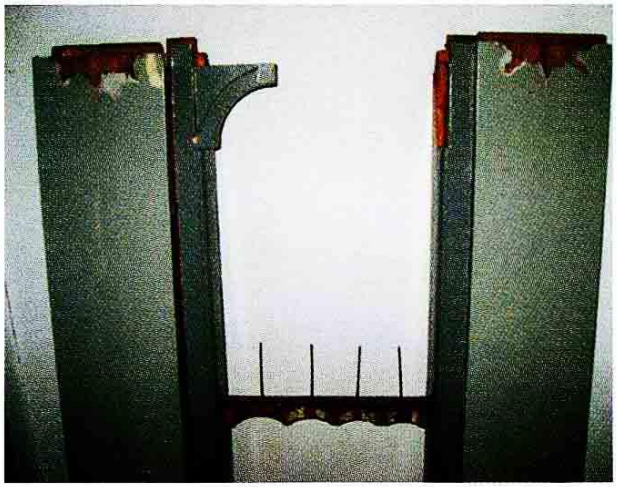

Facaden. Toppen på højre sidefelt er defekt og kræver lidt snedkerarbejde.

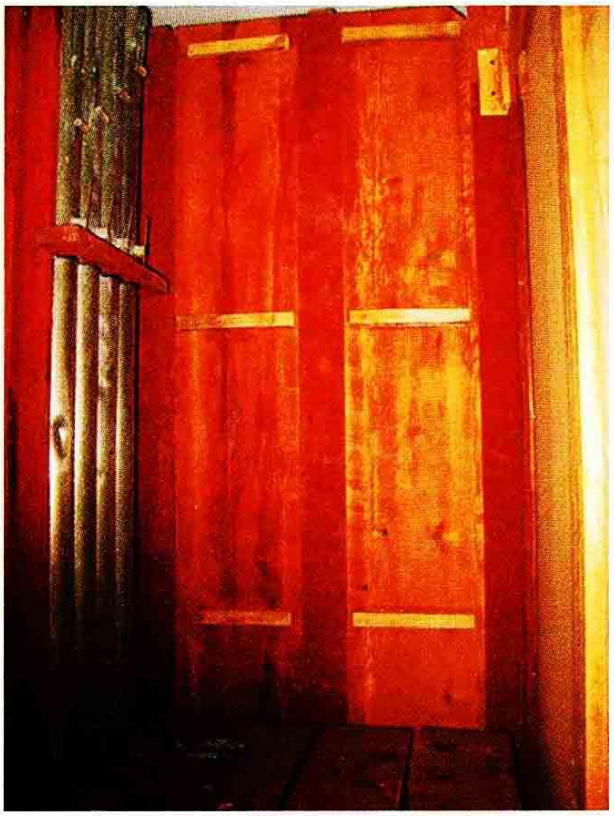

Herover:
De fugtskadede fyldinger blev lagt i vand, presset i facon og limet. Hver af dem blev stabiliseret med fire vandrette, pålimede stokke. Her ses venstre gavls inderside.

Orgelhusets midterdel efter forfatternes restaurering 2017. Facade med tre pibefelter indrammet af kanellerede, korintiske søjler. Klingende piber af tinlegering i sidefelterne og pibeattrapper af træ i midterfeltet af facaden.

Spillebordet (på fotoet ikke monteret) er af egetræ. Undertangentener er elfenbensbelagte. Salmeverstæller til 14 vers.

Piberne

Facadepiberne har overlængde for at kunne udfylde sidefelterne. De fire af dem er uspolerede, mens de fire største piber har fået klippet lidt af toppen.

Desværre er de øvrige åbne piber med Reuterske stemmeslidser også blevet maltrakteret ved omskæring til moderne stil med åbne stemmeslidser – formentlig af A.C. Zachariasen, der har haft en del af den slags på samvittigheden. I øvrigt er piberne i ganske god stand.

Nævnt bagfra står piberne i følgende rækkefølge: Fugara 8 Fod, Gedact 8 Fod, Principal 4 Fod, Flóite 4 Fod. Alle piber har kernestik.

Fugara 8 Fod:
C-H er træpiber med metalskæg og støpsel. Håndtaget på støpselen til piben. C er savet kortere formentlig pga. for lav loftshøjde i kirken.
c-f^1 er åbne piber af tinlegering med stemmeslidse og sideskæg.
fis^1-dis^2 er åbne piber med stemmeslidse og uden sideskæg.
e^2-c^3 er åbne piber uden stemmeslidse og uden sideskæg.

Gedact 8 Fod:
C-H er fælles med Fugara 8′.
c-c^3 er piber af tinlegering med hat, højt opsnit og buet afskæring af overlabiet.

Principal 4 Fod:
C-G er åbne facadepiber af tinlegering, i overlængde, med stemmeslidse og med udhævede labier. C, Cis, D og Dis er let afkortet.
Gis-g^1 er åbne piber af tinlegering med stemmeslidse.
gis^1-c^3 er åbne piber uden stemmeslidse.

Flóite 4 Fod:
C-f^2 er piber af tinlegering med hat, højt opsnit med vandret afskæring og sideskæg.
fis^2-c^3 er åbne, koniske piber af tinlegering uden stemmeslidse.

Træpiben h – mund og top.

T.v.: Piberne c. Fra venstre: Fugara 8 Fod, Gedact 8 Fod, Principal 4 Fod, Flóite 4 Fod. De dækkede piber har fået nyt hatfilt. T.h.: c^1 i Gedact 8 Fod (med blåt hatfilt) og c i Flóite 4 Fod (med rødt hatfilt) har samme mensur = 40 mm.

Størstedelen af piberne er her (efter første rengøring) opstillet i pibebrædder på pibestokke, der er anbragt midlertidigt på en spånplade. Bagtil Fugara 8 Fod, derefter Gedact 8 Fod, Principal 4 Fod og Flóite 4 Fod. C, D, E, Fis findes i højre side. Cis, Dis, F, G findes i venstre side.

Et kig ind fra bagsiden. To facadepiber ses bagest i billedet til venstre og pibeattrapperne i midterfeltet til højre. En række nærmere ses til venstre to store piber tilhørende Flóite 4 Fod, i midten koniske piber og til højre piber med rødt hatfilt tilhørende samme stemme. I næste række ses små principaler uden stemmeanordning. Nærmest i billedet ses en stor træpibe og piber med blåt hatfilt tilhørende Gedact 8' Fra principalens pibestok fører udborede kanaler tværs igennem fløjtens pibestok og frem til de vinklede kondukter, der forsyner facadepiberne.

Bælgen

Bælgen er en kileformet pumpebælg sammenbygget med en magasinbælg (vandret enkelfoldebælg). Magasinbælgen er belastet med 21 mursten pakket i gråt karduspapir. Belastningen på bælgen er ca. 38 kg.

På trods af, at orglet er forsynet med en stopbælg, er der også en viser for bælgens stilling.

Bælgens højre ende set fra bagsiden af orglet.

Stopbælg

I orglet findes en sær bælgkonstruktion, som jeg her kalder en stopbælg. Den modtager vind fra bælgen gennem en trækanal og afgiver vind til vindladen gennem en trækanal. Den er belastet med to jernklodser. Hvis organisten pumper kraftigere end nødvendigt, åbner stopbælgen sig og aktiverer en indvendig vippe, der lukker for udgangshullet (blå klap). I praksis bliver orglet kvalt, så det er svært at forstå hensigten.

Pumpesystem

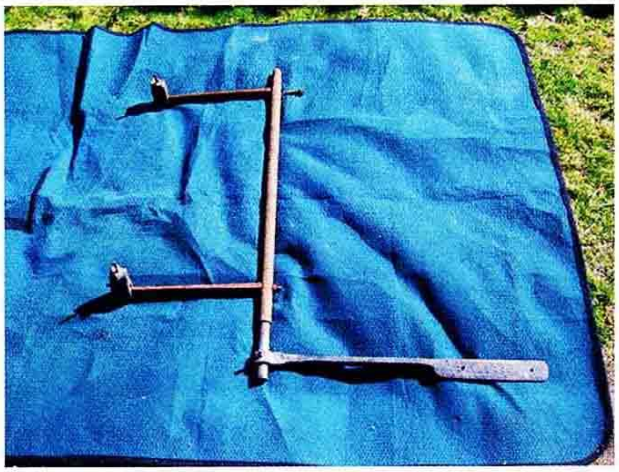

Organisten har selv skullet pumpe bælgen med jernpedalen, der roterer jernakslen, der ligger i leje i huller i for og bagside af orgelhusets underdel. De to arme løfter pumpebælgen. Den bageste arm er knækket af og skal svejses.

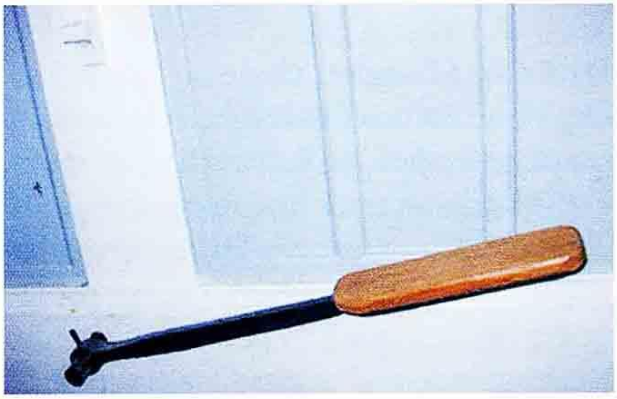

Pumpesystemet efter restaurering og montering med egetræsfodplade.

Vindkanalsystemet set skråt bagfra. De originale dele er trælednin ger og den underlige bælg. Gardinet og den tilhørende korte trælednin g er naturligvis senere tilkommet. Blæseren har stået bag orglet i venstre side. Vinden passerer fra blæseren gennem gardinet og op i den vandrette vindkanal, hvorfra den går til højre op i bælgen og lodret op i stopbælgen. Fra stopbælgen kan vinden gå ned i den vindkanal, der peger bagud og har forbindelse til den lodrette trækanal, der fører til vindladen.

Vindkanalerne og stopbælgen er foret med aviser fra 1886.
Da orglet senere er blevet udstyret med elektrisk blæser, har man sammenbygget kanalerne og stopbælgen med et gardin og belastet stopbælgen på en sådan måde, at den har ladet vinden passere uden at være i funktion. Vinden har stadigvæk skullet passere igennem stopbælgen for at nå vindladen. Den øgede vindmodstand medførte problemer med stemningen pga. langsomme trykændringer i vindladen. Vi har derfor fjernet den og bygget nye vindkanaler.

Låget er taget af stopbælgen, der træder i funktion, når vindtrykket bliver for højt (og før vinden 'plutter' ud af magasinbælgens overtrykventil).
Vinden må nødvendigvis passere gennem bælgen. Den kommer ind i bælgen gennem den firkantede åbning forneden i fotoet og ud af bælgen gennem det hul, der kan lukkes af den blå ventilklap. Når bælgen, der er belastet med to tunge jernklodser, løfter sig pga. for højt vindtryk, trækker snoren, der er fastgjort til bælgens overside, i vippen, der lukker den blå ventilklap.
Organisten har selv skullet træde pumpepedalen. Man skulle tro, at hensigten er, at organisten kunne mærke modstand ved for kraftigt tråd. Mærkeligt nok har orglet også en viser for bælgens stilling.

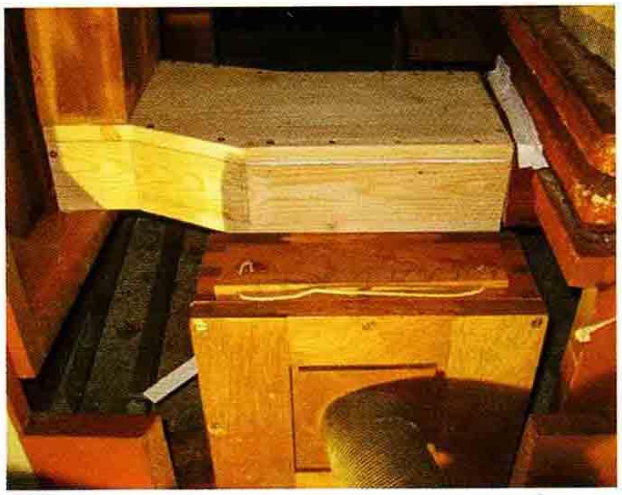

Nybygget vindkanal af limtræ.

En nyere Ventusblæser, der har kørt på teknisk strøm, forsynes med kondensator. Den starter langsomt, men har stor kapacitet. Den lille kasse, vi har bygget, indeholder en ensretterventil med læderlap, der gør det muligt at pumpe med pumpepedalen, uden at vinden går bagud gennem gardin og blæser.

Datering af orglet

Orglet er færdigrestaureret, intoneret og stemt december 2017. Det klinger smukt. For os amatører er arbejdet færdigt. Vi donerer det gerne til kirker, kapeller, godser eller institutioner. Interesserede bedes henvende sig til undertegnede, der også hjælper med at søge fondspenge, så orglet kan istandsættes hos en orgelbygger til et sikkert brugsorgel.

Datering af orglet. Stopbælgen er tætnet med aviser. Årstallet 1886 går igen flere steder – bl.a. annonceres et arrangement februar 1886. Det er sandsynligt, at aviserne har være ret friske, da orglet blev bygget. Byggeåret er da 1886 eller kort efter.

Orglets midterdel efter restaurering. Pga. lav loftshøjde i Organ Donor Clinic kan vi desværre ikke vise et billede af orglet samlet.

Kontakt i givet fald André Palsgård på mail: apalsgard@gmail.com eller telefon :(+45) 20 15 09 85.

Yderligere detaljer om orglet findes på www.orgelsamling.dk, vælg "Internetartikler"/ "Mesingorglet"

Orgelstudietur til Sachsen

I perioden 23. - 27. september 2019 arrangerer Det Danske Orgelselskab en studietur til historiske orgler i Sachsen, nærmere betegnet til Leipzig og Dresden med omegn. Turen foregår i luksusbus med afgang fra Kolding Banegård og byder på besøg ved det berømte Hildebrandt-orgel i Sankt Wenzels Kirke i Naumburg foruden en række af de betydelige orgler i området, bl.a. Frauenkirche og Katholische Hokirche, Dresden samt Thomaskirche og den genopbyggede Universitätskirche i Leipzig. En af dagene er henlagt til Bautzen med et besøg hos Hermann Eule Orgelbau og i byens domkirke.

Hildebrandt-orglet i Sankt Wenzels Kirke, Naumburg. Foto fra www.evangelische-kirche-naumburg.de/kirchen/stadtkirche-st-wenzel/

Turen er arrangeres i samarbejde med to erfarne personer på området, nemlig organisterne Søren Rasmussen, Frederikshavn og Christian Kampmann Larsen, Næstved. Nærmere detaljer med pris og tilmelding følger.